

A ház fenomenológiája
- Az otthon fogalmának profán és szakrális jelentése -

Készítette: Raáb Nóra

Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2011

Szak: esztétika

Témavezető: Hörcher Ferenc

Tartalomjegyzék

Tartalomjegyzék.....	2
1. Bevezetés	3
2. A tér és az ember kapcsolata.....	5
3. Az otthon, mint élettér	7
3. 1. Az otthon birtokbavétele, otthonteremtés	15
3. 2. Az otthon elhagyása, hazatérés.....	17
4. A város, mint otthon	19
4. 1. Romok	22
5. Összegzés	24
6. Bibliográfia	26

1. Bevezetés

„ti otthon vagytok ebben a világban,
én arra ítéltetem, hogy megértsem,
s figyeljem szüntelen, ízekre tépjem
minden rejtélyét s bennük önmagam”¹

Akár az építész, akár a költő, akár a filozófus, akár csak egy „hétköznapi” ember szemszögéből nézzük, az otthon, mint építmény, és mint fogalom, különleges szereppel bír az ember életében. Sokan foglalkoztak már² az otthon és az ember kapcsolatának, egymásrahatásának és egymásrautaltságának megfigyeltével, különböző diszciplináris háttérrel. Gaston Bachelard például, *A tér poétikája* című könyvében a saját maga számára kijelölt út, ahogy az a címben is megmutatkozik, a tér egyfajta költészetfilozófiai megközelítése. Bachelard azt írja: „Jelen kell lenni, a kép pillanatának jelenében,”³ tehát kiemeli, hogy ugyanúgy, ahogy egy költő ragadja meg szóképekben a pillanatot, egy helyet is meg lehet ragadni „jelenlétének” képében.

Az otthonról lehet elvontan, általános értelemben beszélni, de lehet az érzékelés, másrészt a tapasztalás útján is beszélni, mintha jelen lennénk.⁴ A fenomenológia tulajdonképpen annak az emberi tapasztalatnak az elmélete, melynek a segítségével a környező világ érzékeinken keresztül mutatkozik meg. Az ember szülővárosa, és városán belül otthona, mint a környező világnak a hozzá legközelebb álló szegmensei, különösen alkalmasak a fenomenológiai - tehát saját érzékeinken keresztül megszürt - leírásra, hiszen ezek azok a helyek minden ember életében, amelyeket érzékeivel a legközvetlenebbül tapasztalhat meg teljes egészében, mégpedig kicsi gyerekkorától fogva.

¹ Garai Gábor, „Otthon a világban” in Garai Gábor, *Bizalom*. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1977. 175-177. o.

² Hogy kik, az a későbbi fejezetekben kerül kifejtésre.

³ Gaston Bachelard: *A tér poétikája*. Kijárat Kiadó, 2011. 7. o.

⁴ Lásd: 33. lábjegyzet (Walter Benjamin)

Bachelard is tehát fenomenológiailag⁵közelíti meg a tér egy szeletét és ezen belül a házat, hiszen a fenomenológusok feladatát a következőképpen fogalmazza meg: „túl kell lépniük a leírás problémáin..., hogy eljussanak a ház legfőbb erényeihez, melyekben bizonyos velünk született ragaszkodás mutatkozik meg az ősi lakófunkció iránt.”⁶ Majd hozzáteszi: „Azt kell elmondani, hogy az élet minden dialektikájával kiegyezve miként lakunk életterünkben, s hogyan eresztünk gyökeret napról napra, a „világ egyik szegletében””.⁷

Dolgozatomban a házat, mint a Martin Heidegger-féle „lakozás” központját, nemcsak a Bachelard-féle fenomenológus szemével, és a Mircea Eliade-féle vallásos ember szempontjából szeretném megközelíteni, hanem teret szeretnék biztosítani annak a megközelítésnek, miszerint vallástól, nemtől, hovatartozástól, anyagi helyzettől, intelligenciától függetlenül minden emberben gyökeret ver egy otthon kialakításának vágya. Az, hogy ez az otthon egy országban, egy városban, egy másik emberben vagy csak az ember gondolatában létezik, nem bír jelentőséggel addig, amíg kijelenthető, hogy ez az otthon „létezik”. August Schmarsow azt írja: „A térképződmény... egyszersmind a jelenlévő ember kisugárzása, a szubjektum belsejének kivetülése, tekintet nélkül arra, hogy ez testi formában tartózkodik-e benne, vagy szellemi formában.”⁸Tehát addig, amíg az ember létezik, az otthonának is léteznie kell valahol. Bár „hétköznapi” emberként az otthon és az ember kapcsolatának megfogalmazásakor sokszor nehéz túllépni a szentimentalizmus és a közhelypuffogatás jól kitaposott ösvényén, megpróbálok belehelyezkedni főként az imént felsorolt filozófusok nézőpontjába úgy, hogy közben kísérletet teszek gondolataik értelmezésére is. De dolgozatomban próbát teszek arra is, hogy letérjek erről az ösvényről, és belevessem magam a „lakozás”⁹bensőségességének mikéntjére irányuló személyes válasz megkeresésébe. Ezt a „lakozást” azonban nem csupán heideggeri értelemben használom, hanem olyan értelemben is, amihez a legközelebb a Bibliában való használata áll: „Békességben fekszem le és legott elaluszom; mert te, Uram, egyedül adsz nekem bátoros lakozást.”¹⁰ Sík Sándor „Az acélember”¹¹ című versében a villanypóznák mindennapos tanúi

⁵ “A fenomenológia kifejezést Lambert használta először a megjelenő dolgok elmélete értelmében.” A fogalomról általában lásd: Walter Brugger: *Filozófiai lexikon*. Szent István Társulat. Budapest, 2005. 158-159.o.

⁶ Gaston Bachelard: *A tér poétikája*. Kijárat Kiadó, 2011. 28. o.

⁷ Uo. 29. o.

⁸ August Schmarsow: *Az építészeti alkotás lényege*. In *Tér, fenomén, mű*. Szerk. Bacsó Béla. Kijárat Kiadó, 2011. 47. o.

⁹ A heideggeri fogalom forrása: Martin Heidegger: *Építés, lak(oz)ás, gondolkodás*, ford. Schneller István, in: Schneller István: „Az építészeti tér minőségi dimenziói. Kecskemét, 2002.

¹⁰ Zsolt 4,9 Biblia

¹¹ Sík Sándor, „Az acélember” in <http://mek.oszk.hu/01000/01065/html/jegyzet.html> (2011-11-07)

az emberek életének, ugyanúgy, ahogy az otthonok is, ahol bátran lakozunk. Gaston Bachelard *A tér poétikájának* az alcíme, amit a magyar fordításban nem jelöltek, az angol fordításban a következő: „The Classic Look at How We Experience Intimate Places”, ami nyersfordításban azt jelenti: „Klasszikus betekintés abba, hogyan tapasztaljuk meg a meghitt helyeket”. Ez az alcím, eredeti funkciója mellett ennek a dolgozatnak az útját is kijelöli.

2. A tér és az ember kapcsolata

Minden embernek szüksége van egy térre, amit a sajátjának mondhat ideiglenesen, akár saját maga, akár mások miatt: „ez az én helyem, ide csak az én vendégemként teheted be a lábad”; „ez az én házam, ahol a családommal lakunk”; „ez az én országom, amit nincs jogod megtámadni”. Ha a térre gondolunk, elképzeléseink végletesek, de szavaink végesek. Egy nép saját szókincsében is akaratlanul is csak azokra a tárgyakra, élőlényekre, fogalmakra vannak szavaink, amelyeket ismerünk vagy el tudunk képzelni. Az egyik véglet a végtelen tér gondolata, amely körülvesz bennünket, ami körülöleli a bolygónkat, és ami a csillagokon túli ismeretlent is magában foglalja. József Attila azt írja: „a mindenséggel mérd magad!”.¹² De hogyan mérheti magát az ember a világmindenséggel? Ha az ember és a világmindenség viszonyát nem társadalmi szempontból kívánjuk elemezni, akkor legalább háromféle alkalom létezhet: - a gyermeki viszonylagosság a világ „nagyágához” képest -, - az első haláltapasztalat -, és az ember és épület viszonylagossága. A másik véglet pedig az élet tere: hiszen hogyan azonosítjuk életterünket és ezen belül saját magunkat, ha kérdőre vonnak bennünket? Frédéric Debuyst azt írja: „Egy személy identitását azok a sémák határozzák meg, amelyeket önmagában kialakít, és amelyek a számára hozzáférhető „világ”-ot jelenítik meg.”¹³ Közegtől függően tehát azt válaszoljuk, „budapesti” vagyok vagy „szegedi”.

Azonban egy ember számára a „hozzáférhető világ” nem csak a városa lehet, hanem az országa, vagy akár a családi állapota is (bár ezt manapság nem sokan tekintik meghatározónak): „Kovács Istvánné” például leánykori nevét teljesen elhagyva viseli férje nevét. Mindegyik „hozzáférhető világ” tehát egy-egy személyes mikrokozmoszt jelöl, és, ahogy Debuyst is írta: „egy ember identitását nagyrészt az őt körülvevő helyek és dolgok határozzák meg”,¹⁴ ezért kijelenthető, hogy nem pusztán csak egy hozzáférhető világ

¹² József Attila, 'Ars poetica'. In: József Attila összes versei; Stoll Béla. — Kritikai kiad. — Bp. : Akad. K., 1984

¹³ Frédéric Debuyst: *A hely szelleme a keresztény építészetben*. Bencés Kiadó, Pannonhalma, 2005. 12. o.

¹⁴ Uo. 12.o.

határozza meg az ember identitását. Ezek a hozzáférhető világok pedig, mivel az ember identitását határozzák meg, a legerősebb értelemben ezért sajátjává válnak.

A sémák sokszor csak ideiglenes részét képezik az ember identitásának, hiszen változnak, akár egy válással, halálessettel vagy költözéssel. A változások mind újabb és újabb „világ”-okat nyitnak meg, de ezeknek az új világoknak úgymond hozzáférhetővé válása függ az időtől, mivel részben az idő biztosítja a megismerés lehetőségét. Eliade emberi szemszögből így ír egy potenciális új világ elfogadásáról: „Az ember nem könnyen változtatja a lakóhelyét, mert nem szívesen hagyja el a saját világát.”¹⁵ A lakóhely ebben az esetben nemcsak a várost vagy az országot jelöli, hanem a konkrét emberi otthont is. Arról, hogy egy idegen város vagy ország megismerése milyen gondolatiságon alapul, később ejtenék szót, egyelőre a tér és az ember kapcsolatát vizsgálom. August Schmarsow művészettörténész így jellemzi az „építészeti alkotótevékenység”-en¹⁶ belül a tér és az ember kapcsolatát:

...a térteremtés egyáltalán nem választható el a szubjektumtól, és állandóan összefüggést feltételez az őt szemlélő alkotójával. Minden téralakítás egyszersmind egy szubjektum körbevétele, és ez különbözteti meg az emberi művészetben belül az építészetet minden más kézműves törekvéstől... Az alkotó és élvező szubjektum egy és ugyanazon személy.¹⁷

Ez a gondolat azt a feltételezést támasztja alá, miszerint ember és tér között egy olyan elválaszthatatlan kötelék van, amelynek alfája és omegája, „alkotóként” és „élvezőként” is maga az ember. Az embernek ez a két végletes kapcsolata a térhez zárja közre magát a teret mind fizikai, mind szellemi értelemben. Fizikai értelemben úgy, hogy a „megteremtett tér” ki- és bejárható, elméleti értelemben pedig úgy, hogy ember és tér határai sokszor összemosódhatnak.

Az első teret, amelyet otthonnak nevezhetünk, ironikus módon mások választják meg számunkra (legtöbbször szüleink). Mégis ez a tér az, amelynek a legnagyobb jelentősége lesz életünk során. Hiszen, mielőtt a világra jövünk, csak az anyaméhet ismerjük, mint teret, ami egy biológiai tér, és amelyhez kapcsolódó emlékeinkkel kapcsolatosan máig is kutatások folynak. Az első, épített térhez kapcsolódó élményünk lesz azonban minden további térrel kapcsolatos élményünk viszonyítási alapja. Bachelard azt írja: „az embert a ház bölcsője

¹⁵ Mircea Eliade: *Okkultizmus, boszorkányság és kulturális divatok: összehasonlító vallástörténeti tanulmányok*. [ford. Benedek Mihály]. Budapest. Osiris Kiadó, 2005. 38. o.

¹⁶ August Schmarsow: „Az építészeti alkotás lényege” In: *Tér, fenomen, mű*. Szerk. Bacsó Béla. Kijárat Kiadó, 2011. 46. o.

¹⁷ Uo. 46. o.

ringatja. Ábrándjainkban a ház mindig nagy bölcsőként jelenik meg. ... Az élet jól kezdődik, elzárva, oltalomban, a ház langyos ölében.”¹⁸Táplál, melegen és biztonságban tart bennünket, valamint teret biztosít az emlékek és álmok kialakulásához. Bachelard hozzáteszi, hogy a ház, és nem csak az, amelybe beleszületünk, „test és lélek”.¹⁹ Tehát olyan funkcióval is bír, épp e többszörös védetség-nyújtás okán, mint egy második anyaméh.

Ahogy a gyermek növekszik, forgolódik, felül, feláll, majd járni kezd, egyre más és más perspektívából ismeri meg az őt körülvevő világot. Az a bútordarab, amit a gyerek először meglát, és a nevével társít, lesz élete összes hasonló bútordarabjának viszonyítási alapja. Így tehát reális lehet az a megállapítás, hogy maga ez a gyermekkori tér tanít meg bennünket arra, hogy mi is a tér valójában, és az otthon tanít meg arra, hogy milyennek kell lennie egy otthonnak. A későbbiekben ezek a gyermekkori leckék lehetnek az alapjai az ember újonnan szerzett épületekkel szerzett tapasztalatainak. Fréderic Debuyst így vélekedik erről:

...azok a dolgok, amelyekkel az ember azonosul, konkrét tulajdonságokkal rendelkeznek, és a hozzájuk fűződő kapcsolatok általában még gyermekkorunkban kialakulnak... Így ébred a gyermek mindinkább tudatára a környezetnek, amelyben él, és így fejlődnek ki érzékelésének sémái is. Amelyek későbbi tapasztalásait meghatározzák. E sémákat alkotó struktúrák egyrészt minden ember számára azonosak, egyetemesek, másrészt helyhez és kultúrához kötöttek.²⁰

3. Az otthon, mint élettér

Az emberi társadalomban kulcsjelentősége van a saját élettér kijelölésének és egyénivé alakításának. Akár az ősember barlangjára, akár Frank Lloyd Wright Vizesés-házára²¹(3. melléklet), akár a saját otthonunkra gondolunk: aki benne él, megteremti életének terét, kicsit mindig önmaga képére alakítja, mint ahogyan Isten is a saját képére teremtette a világot a zsidó-keresztény hagyomány szerint. Mircea Eliade azt írja: „Minden új épület megtervezése és felavatása bizonyos mértékig azonos egy új kezdettel, egy új élettel. És minden kezdet az őseredeti kezdetet ismétli, amikor a világmindenség először pillantotta meg a

¹⁸ Gaston Bachelard: *A tér poétikája*. Kijárat Kiadó, 2011. 31.o.

¹⁹ Uo.31. o.

²⁰ Fréderic Debuyst: *A hely szelleme a keresztény építészetben*. Bencés Kiadó, Pannonhalma, 2005. 12. o.

²¹ <http://eloepiteszet.hu/?q=en/frank-lloyd-wright-1867-1959/pennsylvania-usa-vizeses-haz> 2011-10-20

napvilágot.”²²Amikor a saját képünkre formáljuk életterünket, elégedettséggel tölt el bennünket, nem érezzük többé idegennek. Az otthon tehát meghatározója az emberi életnek: a berendezett-teremtett otthon és az ember között egy olyan felbonthatatlan kötelék alakul ki, amelyet az elköltözés sem változtathat meg teljesen. Mircea Eliade azonban, aki Le Corbusiernek abból a megfogalmazásából indul ki, miszerint a ház „lakógép”, azt írja, hogy „Szülővárosunkat, szülőházánkat is felcserélhetjük valamely más lakóhellyel, s eközben nem kell feltétlenül más kellemetlenségekkel számolnunk, mint az éghajlatváltozás”.²³Eliade azonban azt is hozzáteszi, hogy meglátása szerint „a lakás nem tárgy, nem „lakógép”, *hanem maga a világmindenség, amelyet az ember önmagának épít, mikor az istenek példaszerű alkotását, a kozmogóniát utánozza*. Tehát, az ember, mint a teremtés folytatója lép elő, amikor otthonát megépíti vagy megépítteti és „belakja”. Eliade hozzáteszi, hogy „Minden új lakóhely felszentelése, felépítése bizonyos fokig az *újrakezddéssel*, az új élettel azonosul.”²⁴Ha Bachelard gondolatmenetét, miszerint „a múlt hajlékai ... kiirthatatlanok belőlünk, mert ábrándként újra meg újra átéljük a korábbi hajlékok emlékeit”,²⁵ idekapcsoljuk, akkor Eliade gondolatában a „bizonyos fokig” máris érthetővé válik, hiszen Bachelard nyomán ezt az „újrakezddést” már eleve bizonyos fokig meghatározza a múlt minden otthonának emléke.

Debuyst azt sugallja, hogy nem is tudjuk elfelejteni őket: „Nem feledhetjük azokat a helyeket, ahol gyermekként felfedeztük az intimitást és a csendet, legyen az egy kis manzárdszoba, magtár, kocsiszín vagy kunyhó a kertben, „ház” a fák között.”²⁶Sorra veszi tehát mindazokat a gyerekkori bunkereket, várakat, amelyben a képzelet segítségével miniatűr világokat teremtettünk magunknak. Éppen a képzelet élénksége miatt, egy gyerek, pont ezeknek az általa használt és épített, akár képzeletben berendezett tereknek a segítségével alakítja ki identitását, persze nem tudatosan. Ők, a Debuyst-féle „hozzáférhető világot” akár naponta többször képesek megváltoztatni, anélkül, hogy ezek a változtatások bármiféle nehézséget jelentenének a számukra. Egy gyereknek nem gond a faágak között megbújó bunker világából beköltözni az ebédlőasztal alatti birodalomba, majd egy fél óra múlva új világot meghódítani vagy felfedezni a padlástér rejtett dobozaiban. Tehát pontosan a gyerek sűrű mikrokozmosz-változtatási képessége lehetne az, ami később megkönnyíthetné a lakóhely változtatásának folyamatát.

²² Mircea Eliade: *Okkultizmus, boszorkányság és kulturális divatok : összehasonlító vallástörténeti tanulmányok* . Ford. Benedek Mihály. Budapest, Osiris Kiadó, 2005. 38. o.

²³ Mircea Eliade, „A világ teremtésének átvállalása” In Mircea Eliade: *A szent és a profán*. Európa könyvkiadó, Budapest, 1999. 44. o.

²⁴ Mircea Eliade, „Kozmogónia és építésáldozat” in Mircea Eliade: *A szent és a profán*. Európa könyvkiadó, Budapest, 1999. 51.o.

²⁵ Gaston Bachelard: *A tér poétikája*. Kijarat Kiadó, 2011. 30. o.

²⁶ Frédéric Debuyst: *A hely szelleme a keresztény építészetben*. Bencés Kiadó, Pannonhalma, 2005. 129. o.

Walter Benjamin például, *Egyirányú utca* című írásában,²⁷ amelyben a szobák és az emlékezés kapcsolatát vizsgálja, megosztja az olvasóval egy hat éves kori emlékét: a szobájában volt és már ágyban feküdt, amikor édesapja bejött és elmondta neki, hogy meghalt az egyik rokonuk. Benjamin hozzáteszi, hogy nem maga a hír volt az, ami hatással volt rá, hanem az, ahogyan azt az édesapja azt elmondta neki. Ez a gyerekkori emléke befejezetlen marad a szövegben, de azért tesz említést róla, mert ezzel a történettel támasztja alá azt az elméletét miszerint nem azért nem vésődnek be bizonyos képek az emlékezetünkbe, mert nem töltünk elegendő időt azok szemlélésével. Azt írja: olyan az emberi természet, hogy lehet, hogy jobban emlékszik egy olyan szobára, ahol csak egy napot töltött el, mint egy olyanra, ahol hónapokat is.²⁸ Ezek szerint az emberi emlékezet és az élettér befogadása elsősorban nem az időtől függ, hanem attól, mi történik benne.

Edward T. Hall a tér dinamizmusával kapcsolatban így fogalmaz: „az emberi térérzékelés dinamikus, mert a cselekvéshez kötődik, tehát ahhoz, hogy mit lehet csinálni az adott térben, és nem ahhoz, amit passzív nézéssel lehet látni.”²⁹ Hall és Benjamin tehát azonos nézőpontra jutottak abban a tekintetben, hogy a tér és az ember közti kapcsolat nem függ csupán a passzív nézéstől. Ettől függetlenül a két gondolat két nagyon fontos aspektusában különbözik egymástól. Az egyik az, hogy Hall az emberi térérzékelésről, Benjamin pedig egy lépéssel távolabb, az ember és a tér közötti emlékek kialakulásának eshetőségéről beszél. Az tehát, hogy érzékelem a teret, bejárom, időt töltök el benne, megismerem a dinamikáját, a zugait, bejárom a padlástól a pincéig még nem biztosíték arra, hogy emlékem is kialakul vele kapcsolatban. Ennek oka pedig a másik különbség a két gondolat között: az egyik történésről, a másik pedig cselekvésről ír.

Benjaminnak, aki egy gyerek szemszögéből fogalmaz, nem elég az emlék kialakulásához a pusztán mindennapos cselekvéssorozat. Azt írja, hogy a szobát, amelyben hat éves korában aludt, valószínűleg elfelejtette volna, ha aznap este nem állít be az édesapja azzal a hírrel. Lehetséges tehát, hogy a tér érzékelésekor a cselekvés nem biztosítja a történésnek. A két elmélet alapján kijelenthető, hogy a „történés” az, ami az érzékelt teret emlékekkel köti az emberhez. Talán épp ezek a terekkel való emlékkapcsolatok azok, amelyek az „otthont” kialakítják, úgy fizikai értelemben, mint az emberi elmében. Itt említendő meg még az a való életből vett tapasztalat, hogy mélyebben gyökeredzhet annak az

²⁷ Walter Benjamin: „A Berlin Chronicle” In: Walter Benjamin: *One-Way Street and Other Writings*. NLB, London, 1979. 342-343. o.

²⁸ Walter Benjamin: „A Berlin Chronicle” In: Walter Benjamin: *One-Way Street and Other Writings*. NLB, London, 1979. 342-343. o.

²⁹ Edward T. Hall, 'A tér dinamizmusa' In: Edward T. Hall, *Rejtett dimenziók*. 128. o.

embernek és házának kapcsolata, aki annak építésében részt vett, mint annak, aki csak beköltözött valahová. Valójában azonban nincs jelentős különbség a kettő között, ha Benjamin elméletére utalok, mert ha ez az emlékkapcsolat nem idő függvénye, akkor az az ember, aki épített, csak jelentéktelen időbeli fölényben van azzal szemben, aki beköltözött, hiszen előbb utóbb mindkettővel „történhet” valami háza egy szobájában.

Érdemes lenne a „történés” fogalmát egy kicsit közelebbről megvizsgálni. Ha a Hall által említett „cselekvést”, és a Benjamin által említett „történést” vesszük alapul, kiderül, hogy még egy jelentős különbség fellelhető a két fogalom között. A Hall által említett térérzékelés egyéni folyamat, ami a tér önálló percepcióján alapul. Ezt a térérzékelést valószínűleg hátráltatná egy másik ember jelenléte. Példa erre az, amit később is említeni fogok, hogy amikor vendégségben vagyunk, akkor, bár sokszor lehetőségünk nyílik arra, hogy körbenézzünk vendéglátónk házában vagy lakásában, mégis ő az, aki irányítja a figyelmünket, és cselekedeteinket. Hiába van egy-egy olyan helyiség az épületben, amire kíváncsiak lennénk, vagy szívesen elidőznénk benne, erre általában nincsen alkalom. Ellenben, amikor önállóan alkalmunk nyílik egy adott tér megismerésére, az általában egy általunk irányítható, így kényelmes folyamat. Ilyen például, amikor valaki beköltözik egy új lakásba, vagy házba, először mindent alaposan szemügyre vesz, bejár, felmér, minden érzékszervével befogad, mire elérkezettnek találja az időt arra, hogy birtokba vegye. Benjamin gyerekkori történetében azonban részt vett egy másik szereplő is: az édesapja. Ő is úgy fogalmaz, hogy, ha nem lett volna az édesapja, akkor nem emlékezne már arra a szobára.

Tehát, a benjamini történés abban különbözik a halli cselekvéstől, hogy az előbbihez elengedhetetlen egy másik személy jelenléte. Az, hogy jelen esetben az édesapáról van szó, még nem jelenti azt, hogy ennek a másik személynek egy közeli barátnak vagy rokonnak kell lennie. Ezt ismét egy hétköznapi példával szeretném szemléltetni. A haláleset közlésének témakörénél maradva, alakulhat úgy, hogy valamelyik rokonunknak a halálhíreről éppen egy kórházban értesülünk. Bár az, aki közli ezt velünk, valószínűleg nem áll közel hozzánk, mégis meg fogjuk jegyezni, hogy ki, mit és hol mondott nekünk. Bár Benjamin nem hoz példát arra az esetre, amikor a mondandó az, ami az emléket teremti, mégis maradandó emlék keletkezik.

Ha a tapasztaló szemszögét vesszük, akkor a történés aktusa, a tartózkodási helytől függetlenül, legalább négy tényezőtől állhat: ki, mikor, mit és hogyan mond. Azt feltételezem tehát, hogy ezekből a tényezőkből akár egy is megteremtheti a történést, tehát létrehozhat tér és ember között emlékkapcsolatot. Edward T. Hall a térérzékelés kapcsán az emberek közötti távolságok vizsgálatának is különleges figyelmet szentelt. A távolság-érzékelő szerveket két kategóriára bontotta: olyan távolságérzékelőkre, amelyekkel a távoli tárgyakat vizsgáljuk: ide

kategóriába tartozik a szem, a fül és az orr; és a közvetlen érzékelők kategóriájára, amelyekkel a testközelben lévő tárgyakat vizsgáljuk, ami más szóval a tapintás világa: ide tartozik a bőrünk és az izmaink.³⁰

Ha például először járunk egy házban, ennek a két kategóriának legalább négy alkategóriáját magunk is megtapasztalhatjuk. Az első szakaszban meglátom az épületet, és szemügyre veszem. Megállapítom a méretét, a stílusát, kialakul bennem egy kép, hogy milyen emberek lakhatnak benne. Ha a leghelyesebb esetet vesszük, akkor jelzem, hogy megérkeztem (csöngetek, kopogok). Ezután átlépek a küszöböt, és általános esetben az előszobában találom magam. „Megcsap” az idegen otthon jellegzetes „szaga”, amit elraktározok magamban. Hall rávilágít arra is, hogy a szaglás és az emlékezés szoros összefüggésben áll egymással. Azt írja, hogy „a szaglás sokkal mélyebb emlékeket ébreszt, mint a látás vagy a hallás.”³¹ A további szakasz valószínűsíthetően a belső tér szemrevételezéséből, és, különösen vendégeskedés esetén, evésből és ivásból áll. Edward T. Hall terminológiáját használva, az idegen házba való belépés négy szakasza a következő: vizuális-, auditív-, szaglási- és társalgási szakasz.

Edward T. Hall, ahogy korábban említettem, a cselekvéshez is köti az emberi térérzékelést. Walter Benjamin egy újabb megismerési módot is megfogalmaz, a „megszokást”: „Az épületeket kétféleképpen recipiálják: használják és észlelik őket. - Vagy helyesebben kifejezve: taktilisan és optikailag. ... A taktilis recepció „megszokás útján” következik be”.³² Az előző gondolatmenetet folytatva, de Hall elméletét is figyelembe véve, különbséget kell tenni az idegen tér megismerése és egy idegen otthon megismerése között. Mert, habár egy városnak és kultúrának megvannak a maga szabályai, mégis szabadabban megismerhetők, mint egy idegen ház, amelyben először járunk. A város esetében elvileg nincs szükség külön engedélyre annak megismeréséhez, míg egy idegen házban a házigazda dönti el, mit enged láttatni otthonából (bár bevett szokásnak minősül egy első ízben tett látogatásnál a ház bemutatása). A „megszokás” a megismerést alulmúlja az idegen otthonba tett első látogatás szempontjából, hiszen ha a megismerés nem teljesülhet irányítottsága miatt, úgy a megszokásnak még inkább nincs létjogosultsága.

³⁰ Edward T. Hall, 'A tér dinamizmusa' In: Edward T. Hall, *Rejtett dimenziók*. Katalizátor Iroda, Budapest, 1995. 54-55.o.

³¹ Edward T. Hall, 'A tér dinamizmusa' In: Edward T. Hall, *Rejtett dimenziók*. Katalizátor Iroda, Budapest, 1995. 54-55.o.

³² Benjamin, Walter: A műalkotás a technikai sokszorosíthatóság korszakában – In: Kommentár és prófécia. Gondolat, Bp., 1969. 330-331. Quoted in: Éles Csaba: „Az aura esztétikája. Az épületek befogadásának esztétikája”. In: Éles Csaba: Ember és esztétikum. Cédrus Művészeti Alapítvány – Napkút Kiadó, Budapest, 2005. 86. o.

Ha elfogadjuk, hogy a házak és az emberek is egyfajta társadalomban élnek, akkor kijelenthető, hogy e két társadalom szorosan összekapcsolódik egymással, abban a tekintetben is, hogy az egyik létezése feltétele a másik létezésének. Mircea Eliade így vélekedik erről a jelenségről:

...rendszerint nem lehet beszélni az emberi házról anélkül, hogy ne utalnánk a városra, a szentélyre vagy a világra. Sok esetben ugyanaz vonatkozik a falura vagy a városra, amit a házról el lehet mondani. A sokféle megegyezés – a kozmosz, a Föld, a város, a templom, a palota, a ház és a kunyhó között – ugyanazt az alapvető jelképrendszert hangsúlyozza: minden egyes ilyen képzet a *világban levés* egzisztenciális tapasztalatát fejezi ki, ... hogy az ember egy megszervezett és értelmes világban helyzetetett el³³

Eliade ezen gondolata lehet magyarázat arra, hogy miért létezik ősidők óta egy olyan emberi ösztön, amellyel nem csak a tervezők, mérnökök és építészek rendelkeznek, hanem amelyet gyermekkorától kezdve mindenki birtokol: az építés ösztöne. A gyerek felfedezi, hogyan tudja a fakockákat egymás tetejére tenni, úgy hogy végül torony váljon belőle, aztán felismeri, hogy remek bunkert lehet építeni a lakásban található mozgatható bútorokból. Építőeleme adott tehát, oka és célja kizárólag az építés folyamata, mozgatórugója pedig saját képzelete.

Az emberi háznak, függetlenül attól, hogy melyik században születünk, mindig értékhordozó szerepe lesz az ember számára. Lehet státuszszimbólum, sok száz négyzetméteres villa, de értéktelen, mert egyedül élünk benne, és lehet a legtökéletesebb otthonunk egy nomád sátor, amelyet tíz társunkkal osztunk meg. Ezt az értéket nem materiális viszonylatban kell érteni. A mai korban minden könnyen megszerezhető és elveszíthető, de egy ház funkcióját tekintve olyan is, mint egy konzervdoboz. Konzerválja az időt, a fáradságot, amit felépítésével töltünk, megőrzi az összes bosszúságunkat és örömlünket, amit apró változásai jelentettek számunkra, miközben egyre alakult, formálódott a mi elképzeléseink szerint.

A ház, a lakóhely építésének érzékenységet Eliade a következőképpen ragadja meg: „...lakóhelyet építeni az egyénnek mindig életfontosságú döntés, akárcsak a közösségnek. ... meg kell teremteni a világot, amelyben élni akarnak...”³⁴ A lakóhely fizikai kivitelezésében azonban nemcsak az egyén játszik szerepet, hanem az építész is. Batár Attila az építész és a

³³ Mircea Eliade, *Okkultizmus, boszorkányság és kulturális divatok*. Osiris Kiadó, Budapest, 2005. 36. o.

³⁴ Mircea Eliade: “A világ teremtésének átvállalása” In Mircea Eliade: *A szent és a profán*. Európa könyvkiadó, Budapest, 1999. 45. o.

történész szemszögéből fogalmazza meg az építészettel kapcsolatos álláspontját: „az építészet az ember által átalakított természet, és a tervező feladata az építészet nyelvén megfogalmazni az emberi életformát.”³⁵ Az építész feladata tehát fizikailag megteremteni, materializálni az „emberi életformát”. Ennek következtében az építészen ötvöződnie kell mindkét látásmódnak, ami az emberi tér teremtéséhez szükséges: tudnia kell, milyen terek a legoptimálisabbak az ember számára, hiszen maga is ember. Másrészt pedig képesnek kell lennie arra, hogy eltávolodjon saját emberi érdekeitől, és mintegy teremtő, részt vegyen a „megfogalmazásban” úgy, hogy más emberek érdekeit, a beépítendő tér fizikai adottságait, stb., is figyelembe veszi. Bor István a következőképpen írja le, hogyan helyezkedik bele az építész az adott emberi életformába a gyakorlatban:

Az ideális építész, ha egy család házat rendel nála, egy fél évig figyeli őket, akár együtt is lakik velük, jól megnézi, hogy ki mivel foglalkozik, ki dolgozik otthon és mit csinál, ki mivel szórakozik, mikor szeretnek együtt lenni és mikor külön, ki fázik gyakran és kinek van melege, és így tovább, és mikor elkészül a fészek, úgy érzi benne magukat, mint a mester suszter alkotta cipőben, mintha nem is lenne a lábukon semmi.³⁶

Ez a példa az építészt, mint teremtőt állítja be, aki képes arra, hogy tökéleteset alkosson. „Be van fejezve a nagy mű, igen./ A gép forog, az alkotó pihen.”³⁷ Az építész és az emberi lakóház közötti kapcsolat tehát, amint a ház elkészül, megszűnik, hiszen átadja „művét” a családnak, aki letelepedik benne és a maga képére formálja tovább. Eliade a következőket írja erről:

Letelepedni valamilyen helyen, azt berendezni és belakni olyan cselekedetek, amelyek egzisztenciális választást előfeltételeznek, mégpedig annak az univerzumnak a választását, amelyet „meg akarnak teremteni” és ezáltal önmagukra vállalni. Ez az „univerzum” azonban mindig annak a példaszerű univerzumnak az utánzása, amelyet előzőleg az istenek már megteremtettek, és amelyben maguk is lakoznak: az emberi univerzum tehát részesül az isteni mű szentségében.³⁸

³⁵ „Kell-e rombolni? Cserba Júlia interjúja Batár Attilával” In Batár Attila: *Az emberi tér. Válogatott tanulmányok*. TERC Kereskedelmi és Szolgáltató Kft. Szakkönyvkiadó Üzletága, Budapest, 2010. 35. o.

³⁶ Bor István: *A tér*. http://www.filozofia.bme.hu/orak/1258_7.o. (2011-11-06)

³⁷ Madách Imre: *Az ember tragédiája*. Első szín, 2. vsz. 1-2 sor In <http://mek.niif.hu/00800/00849/html/> (2011-11-08)

³⁸ Mircea Eliade: *A szent és a profán*. Európa könyvkiadó, Budapest, 1999. 29. o.

Eliade ezen gondolata többszörösen jelentős, hiszen mind az építész, mind az embert, mind pedig a „lakót” is belehelyezi a letelepedés problematikájába. Tehát nem csak az építész teremti meg a házat, mint univerzumot a tervezés és az építés folyamatában, hanem az az ember is, aki beköltözik, és „belakja” majd. De ezek a teremtések Eliade alapján mind „csak” utánzásai annak az univerzumnak, amelyet „az istenek már megteremtettek”.

Ez a gondolata Eliadenak emlékeztet Platón gondolatához a művészettel és az utánzással kapcsolatban, amelyet *Az állam* X. könyvében fejt ki: „Tehát háromféle ágy van. Első a természettől létező, az idea, ezt, azt hiszem, isten alkotásának mondhatjuk. ... A másikat az asztalos alkotásának. ... A harmadikat a festőművész alkotásának.”³⁹ Ezt a példát Platón annak szemléltetésére használta, miszerint létezik például az ágynak az ideája, amiből csak egy létezik, és ami a legtökéletesebb; ezt az ideát utánozza az úgynevezett mesterember, például az asztalos, így az asztal, amit látunk és megfoghatunk, már egy utánzata valaminek, nevezetesen az asztal ideájának. A festőművész viszont, aki például megfest egy asztalt, már csak az asztal ideájának utánzatát, tehát az utánzat utánzatát hozhatja létre.⁴⁰ Tehát, a platóni példát megelőző „ház, mint világegyetem”⁴¹teremtésének gondolata a következőképpen is magyarázható Platón szemszögéből: létezik a „ház, mint univerzum” ideája, amit az építész utánoz, így megépül a ház; majd az ember beköltözik ebbe a házba, és megteremti az otthonát, mint mikrokozmoszt. Ez a harmadfokon megteremtett univerzum aztán, mint otthon, viszonyítási ponttá válik.

Nem csupán az ember válik az otthon mindennapos részévé, de maga az épület is az ember részévé válik. Neil Leach azt írja, hogy „az identifikáció pillanataiban látjuk magunkat a számunkra jól ismert dolgokban. ... Ezeknek az impulzusoknak a kifejezése egy bizonyos fajta visszatükröződéshez vezet – a másik felismeréséhez magunkban.”⁴² Majd hozzáteszi, hogy „saját magunk kivetítése a külvilágra vezet a másik fajta visszatükröződéshez: a magunk felismeréséhez a másikban.”⁴³ Ezt a tükröződést mindennapos szinten megéli az ember, hiszen mindennap elhagyja otthonát, majd visszatér hozzá.

³⁹ Platón, *Az állam*. X. könyv. <http://mek.oszk.hu/03600/03629/03629.htm#164> (2011-11-08)

⁴⁰ Platón, *Az állam*. X. könyv. <http://mek.oszk.hu/03600/03629/03629.htm#164> (2011-11-08)

⁴¹ Gaston Bachelard: *A tér poétikája*. Kijárat Kiadó, 2011. 29. o.

⁴² Neil Leach, „Belonging: Towards a Theory of Identification with Place” In: *Perspecta*. Vol. 33, Mining Autonomy (2002), pp. 126-133. Forrás: <http://www.jstor.org/stable/1567305> (2011-11-05) 132. o.

⁴³ Uo. 132. o.

3. 1. Az otthon birtokbavétele, otthonteremtés

Robert A. Scott érdekes teóriája a *The Gothic Enterprise* című könyvében arra enged következtetni, hogy ezek a gyerekkori bunkerek, kezdetleges építmények, és a bennük megélt képzelet alapjául szolgálhat a jövőbeli épületekhez való viszonyulásunknak. Scott teóriájának alapja „a memória művészete”, amelyet az ókori görögök mnemonikának neveztek el, és amit legelőször szónokaik emlékezetének fejlesztésére, bővítésére használtak. Az a technikának az alapja, hogy a gyakorlói elképzelték bármilyen építészeti teret, amelyet úgymond képzeletben berendeztek, és ennek a térnek bizonyos részeiben tanulták meg elhelyezni, amit memorizálásra szántak.⁴⁴ Bár a mnemonika tudatosan kifejlesztett technika, úgy gondolom, megalapozott lehet azt állítani, hogy vannak bizonyos épületek, például bunkerek, kerti faházak, és egyéb építmények a gyerekkorból, amelyek, talán nem tudatosan, de az emberi emlékezetnek éppen egy ilyen mnemonikus raktárában helyezkednek el.

Az otthon-tér intim tér. Elrejtjük otthonunkat. Bachelard azt írja, hogy „a hajlékra találó lény érzékennyé válik hajléka határaitra.”⁴⁵ Ez a gondolat, hasonló ahhoz, amit Heidegger is ír: „A tér valamiféle berendezett, szabaddá tett, mégpedig egy határon belül. A határ nem az, ahol valami véget ér, hanem, ahogy ezt a görögök tudták, a határ az, amelytől valaminek *a léte kezdetét vesz.*”⁴⁶ De mit nevezhetünk otthonunknak? Thomas Sterne Eliot így látja: „Otthon az, ahonnan elindul az ember. Ahogy öregsünk, a világ egyre idegenebb, a halottak és az élők szövevénye.”⁴⁷ Alfred Schütz így vélekedik: „Az otthon ugyanakkor nem pusztán az otthoni teret jelenti, a házat, a szobát, a kertemet vagy a városomat, hanem mindent, amit helyettesít.”⁴⁸ Akit ebbe az óvásba, akár csak ideiglenesen is befogadunk, az a mi szabadságunknak szemtanúja. Mivel ez a szabadság nagyon törékeny, ezért bárki, aki egy ideig részese ennek, potenciális veszélyforrást jelent. Az ember ezért szabad akaratának

⁴⁴ Robert A. Scott. 'Imagining the Cathedral' In Robert A. Scott: *The Gothic Enterprise*. University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 2003. 171-173.o.

⁴⁵ Gaston Bachelard: *A tér poétikája*. Kijarat Kiadó, 2011. 29. o.

⁴⁶ Martin Heidegger: „Építés, lak(oz)ás, gondolkodás”, ford. Schneller István. In Schneller István: *Az építészeti tér minőségi dimenziói*, Kecskemét, 2002, 257-270.

⁴⁷ Thomas Sterne Eliot: *Négy kvartett (East Coker)*. Ford. Vas István. In <http://mek.oszk.hu/00300/00378/00378.htm> In Alfred Schütz: „A hazatérő” In *Az Idegen. Variációk Simmeltől Derridáig*. Szerk. Biczó Gábor. Csokonai Kiadó, Debrecen, 2004. 81. o.

⁴⁸ Alfred Schütz: „A hazatérő” In *Az Idegen. Variációk Simmeltől Derridáig*. Szerk. Biczó Gábor. Csokonai Kiadó, Debrecen, 2004. 81.o.

függvényében maga választja meg azokat az embereket, akiknek ebbe a szabadságba bepillantást enged.

„Kizárni, beengedni, mind a tér elhatárolását jelenti. Falak, nyílások újraformálják a meglévő térséget, vagy új tereket alakítanak ki.”⁴⁹ Batár Attila kijelentése nemcsak építészeti szempontból értendő. Vajon mit ért az alatt, hogy „kizárni” és „beengedni”? Mit tudok kizárni a házamból? Kizárhatom elsősorban a számomra idegeneket, a rossz levegőt, a hideget, ezáltal egyfajta burkot vonva magam köré. De azzal, hogy becsukom az ajtót, kizárhatom a házam, mint az utcával, várossal összeolvadó tér lehetőségét is. Azzal azonban, ha nyitva hagyom, egy nyitott tér részévé teszem azt az intim életteret, amit otthonomnak hívok. Persze ez az elv nemcsak kicsiben működik. Nagyobb épületeknél, múzeumoknál, katedrálisoknál, kolostoroknál nagyon sokféleképpen működhet, Batár Attila így fogalmaz: „egyszerre lehet az egyik bejáratnak elzáró, míg a másiknak nyitó szerepe attól függően, mi a feladata egy adott épületnek és ennek következtében a bejáratnak. ... Így teremtünk grandiózus vagy intim, riasztó vagy marasztaló tereket.”⁵⁰ Tehát arról, hogy a saját teremnek hol „szabok határt”, csakis én dönthetek.

Ez az elv ugyanúgy működik, mint az emberek esetében. Edward T. Hall vizsgálata szerint, amit az emberek közötti távolsággal kapcsolatban folytatott, négy különböző, közeli és távoli szakaszra bontott, távolsági szintet különböztet meg: „bizalmas távolságot”, amely már fizikai kapcsolatot feltételezhet, „személyes távolságot”, amelyben személyes témákat szokás megvitatni, „társasági távolságot”, amely már hivatalos kapcsolatot feltételez, valamint „nyilvános távolságot”, amely például a nyilvános szereplőket illeti meg.⁵¹ Azt is hozzátette, hogy „döntő mértékben az emberek *egymás iránt táplált pillanatnyi érzéseitől függ*, hogy mennyire közelítik meg egymást.”⁵²

Az otthon azonban legáltalánosabban azt a helyet jelenti, ahol a mindennapjainkat töltjük, ahol lakunk. A „lakás” mégsem egy könnyen körülírható vagy megnevezhető fogalom. Heidegger így ír róla: „Lakni, békességre jutni azt jelenti: körülkerítve maradni a szabadban, ami azt jelenti a megszabadulásban, amely mindent saját lényegében megóv. A

⁴⁹ Batár Attila „Láthatatlan építészet” című könyvének bemutatója Nádas Péter és Batár Attila beszélgetése In: Batár Attila: *Az emberi tér. Válogatott tanulmányok*. TERC Kereskedelmi és Szolgáltató Kft. Szakkönyvkiadó Üzletága, Budapest, 2010. 180. o.

⁵⁰ Uo. 180. o.

⁵¹ Edward T. Hall: „Távolságok az emberek között” In Edward T. Hall: *Rejtett dimenziók*. Katalizátor Iroda, Budapest, 1995. 130-139. o.

⁵² Uo. 130-139. o.

*lakozás alapvonása éppen ez az óvás. Ez hatja át a lakozást teljes terjedelmében.*⁵³ Debuyst így határozza meg a "lakást":

A lakás aktusának fenomenológiája mindig ahhoz a három-négy fontos pólushoz irányít bennünket, amelyeket egy valódi lakóház magával és magában hordoz: először is a személyes intimitás, a magány és a csend; majd a találkozásnak, a „családi kör” gyújtópontjának központi pólusa; harmadik helyen az „út”, amely ezeket egyesíti; végül pedig a vendégszeretet, a kifelé irányuló nyitottság.⁵⁴

3. 2. Az otthon elhagyása, hazatérés

A külső okoktól eltekintve minden költözést hosszas gondolkodás és tervezés előz meg. Elképzeljük a jövőbeli otthonunkat, és belenyugszunk a ténybe, akár örömmel, akár bánattal, hogy más lesz, mint az eddigi otthonunk. Lejátsszuk a gondolatot a fejünkben, hogy a régi otthonunk nincs többé, és döntünk az új otthon javára, ezzel lehetőséget adva egy új életnek is, ami új élethelyzeteket és lehetőségeket hordoz magában. A mai világban az ember úgy tervez, hogy, amíg gyerek, a szüleivel lakik, az egyetem alatt a barátokkal albérletben, vagy kollégiumban, fiatal házasként kis lakásban, egy forgalmas városban, gyerekekkel családi házban, és végül választ vagy választanak neki egy helyet, ahol megöregedhet. Ez az elnagyolt hipotézis már alapjában azt feltételezi, hogy egy átlagember minimum négyszer költözik élete során, tehát minimum négyszer teremt új kezdetet, hoz létre egy új világmindenséget. A születést is beleszámítva tehát, átlagosan öt új életünk van, de ebből csak négyet formálunk a saját képünkre. Gaston Bachelard azt írja, hogy „az álom révén egy új házban is ott lakozik a múlt.”⁵⁵ Mit ért azon, hogy a múlt? Azt írja, hogy „a ház az egyik legerősebb összetartó kapocs az ember gondolatai, emlékei és álmai között.”⁵⁶ Tehát azok a gondolatok, álmok és emlékek, amelyeket minden egyes lakozás alkalmával szerzünk, még jobban elmélyítik a lakóhely és ember közötti szoros kapcsolatot.

Az a kifejezés, hogy „nem találok a helyem” magáért beszél: nem szó szerint értendő ez a kifejezés, nem azt jelenti, hogy elvesztünk valahol, hanem sokkal inkább a dolog mögöttes lényegére világít rá. Van úgy, hogy az ember a saját otthonában sem találja a helyét, és ez az otthonnal való lelki kapcsolat zavarodottságára utal. A biztonság hirtelen

⁵³ Martin Heidegger: „Építés, lak(oz)ás, gondolkodás”. Ford. Schneller István. In Schneller István: *Az építészeti tér minőségi dimenziói*, Kecskemét, 2002, 257-270. o.

⁵⁴ Frédéric Debuyst: *A hely szelleme a keresztény építészetben*. Bencés Kiadó, Pannonhalma, 2005. 129. o.

⁵⁵ Gaston Bachelard: *A tér poétikája*. Kijárat Kiadó, 2011. 29. o.

⁵⁶ Uo. 30. o.

bizonytalanná válik, és sürgeti a gondolatot, hogy valami nincs rendjén magában az emberben. Elveszünk a gondolatainkban, szobáról szobára járkálunk, nem találunk kapaszkodót emlékeinkben. Hirtelen megszűnik az egyensúly. Ilyenkor sokszor az a megoldás, hogy az ember elhagyja egy időre az otthonát, majd Heidegger Hölderlin költészetével kapcsolatosan megfogalmazott hazatérés élményét éli át.⁵⁷

Ahhoz, hogy újra rácsodálkozzunk az otthonunkra, és meglássuk annak szépségét, el kell távolodnunk tőle, hogy aztán újra megérezhessük azt az örömet, amit a hazatérés és az emlékek realizálódása jelent. De lehet, hogy éppen az, hogy az ember nem találja a helyét egy másik országban vagy városban, döbbsenti őt rá arra, hogy milyen fontos is számára az otthon, és ezért maga a jelenség már nem negatív többé, hiszen pozitív felismerésekhez vezet. „A hazatérő azonban arra számít, hogy olyan környezetbe érkezik vissza, amely mindig is és most is – legalábbis így gondolja – jól ismert és ismer, amelyet újra, kétségek nélkül fel kell vállalnia, hogy megint megtalálhassa benne a helyét.”⁵⁸ Ahogy Alfred Schütz is utalt rá, a hazatérés bonyolult problematikát foglal magában. A hazatérő mindig mérlegeli múltját és addigi életútját, mielőtt visszatér egy emlékeiben rögzített otthonhoz. Ahogy *A tékozló fiúról* szóló példabeszédben is megjelenik a Bibliában, a hazatérés mindig egyfajta vallomása, beismerése az élet hazatérésig zajló történéseinek, sok esetben kudarcának: „Útra kelek, hazamegyek apámhoz és megvallom: Apám, vétkeztem az ég ellen és teellened. Arra, hogy fiadnak nevezs, már nem vagyok méltó, csak béreseid közé fogadj be.”⁵⁹ A hazatérőnek tehát nemcsak addigi életével kell számot vetnie, hanem nyíltan kell szembesülnie a régi otthon valójában régi énjének minden jellemzőjével. Hiszen az újra látott házat újra meg kell ismerni, de zugai a régié, így előhozzák a régi álmokat és emlékeket, amelyeknek kudarcával vagy sikerességével direkt módon szembesül a hazatérő.

Hazatérésünkönkor azonban nemcsak otthonunkat ismerjük meg újra új szemszögből, de otthonunkból kilépve, annak környezete, a falu vagy a város is új arcát mutatja felénk.

⁵⁷ Heidegger, Martin: Hazatérés /A rokonokhoz/ In: Martin Heidegger: Magyarázatok Hölderlin költészetéhez Debrecen, Latin Betűk, 1998.

⁵⁸ Alfred Schütz: *A hazatérő*. In: Az Idegen. Variációk Simmeltől Derridáig. Szerk: Biczó Gábor. Csokonai Kiadó, Debrecen, 2004. 80. old.

⁵⁹ „A tékozló fiú” Forrás: Biblia

<<http://www.kereszteny.hu/biblia/showchapter.php?reftrans=1&abook=Lk&numch=15>> (2011-11-08)

4. A város, mint otthon

Ha távolítjuk a perspektívát a szülői háztól, szűkebb otthonunktól, meglátjuk a ház környezetét is, a kerületet vagy városrészt, amelyben elhelyezkedik, és ha még távolabbról tekintünk rá, akkor kirajzolódik magának a városnak a körvonala is. A három dimenzióban ismert hely, amit képzeletben is ezerszer végigjártunk, hirtelen sematikus térképpé változik, amelyben a falu vagy város minden építészeti jellegzetessége kirajzolódik. Radnóti Miklós szavaival: „Ki gépen száll fölébe, annak térkép e táj”.⁶⁰ A hidak, a templomtornyok, a folyók, az erdők, a nagyobb épületek mind egy-egy tájékozódási pont lesz a térképen. És ha ez a képzeletbeli repülő eltávolodik lakóhelyünkől, és országhatárokon repül át, akkor rádöbbenünk, hogy mások lakóhelye is hasonló pontokból tevődik össze, csak más elrendezésben. Ilyen módon megtanulhatunk tájékozódni madártávlatból bárhol, ahol felismerjük ezeket a tájékozódási kulcspontokat. Miután pedig „leszáll a gép”, vannak bizonyos elvárásaink arra vonatkozóan, hogy hogyan épül fel egy város szerkezete. Bor István a Budapesti Műszaki Egyetem oktatója így gondolkodik ezzel a témával kapcsolatban:

A belakott tér tárgyaival jelrendszerként *is* funkcionál. ... Ha ismeretlen városba érkezünk, amelyben a mienkhez hasonló élet zajlik, nem veszünk el. Tudjuk, mit találunk a centrumban és mit a külvárosban, megismerjük a templomot és a kocsmát, megtaláljuk a pénztárcánkhoz mért boltot és vendéglőt, és tudjuk, hogy hol és melyiket kerüljük. Ha viszont világa tőlünk távoli, éppoly tanácstalanul ácsorgunk, mint ha nem beszéljük lakói nyelvét, és félreértjük azt, amit látunk.⁶¹

Feltételezzük tehát, hogy egy repülőtérré érkezünk, amit utak és sínek kötnek össze más településekkel, amelyekbe a lakók különböző járművekkel jutnak el, és megismerjük a tájékozódási kulcspontokat. Frédéric Debuyst hasonlóképpen reagál erre a problematikára: „...nem elég, hogy környezetünk olyan térbeli szerkezettel rendelkezik, amely megkönnyíti a tájékozódásunkat, hanem az is szükséges, hogy ezt a környezetet konkrét dolgok alkossák, amelyek lehetővé teszik az azonosulást.”⁶²

⁶⁰ Radnóti Miklós, 'Nem tudhatom...' in *Radnóti Miklós összegyűjtött versei és műfordításai*. Osiris Kiadó, Budapest, 1999. 215. o.

⁶¹ Bor István, *A tér*. <http://www.filozofia.bme.hu/orak/1258> 2011-11-06 7.o.

⁶² Frédéric Debuyst: *A hely szelleme a keresztény építészetben*. Bencés Kiadó, Pannonhalma, 2005. 12. old.

Az ősemlék, az őslakosok, majd az új hazát kereső hódítók és a véglegesen letelepedni vágyók számára az élettér, a potenciális falu vagy város, olyan helyet jelentett és jelent, ahol az élethez szükséges feltételek, mint élelemforrás, ivóvíz, biztonságos búvóhely megtalálhatóak és felépíthetőek.⁶³ Ha ezek az alapvető feltételek teljesülnek, az ember úgy érzi, biztonságban van. Eliade így fogalmaz:

...a város vagy a szentély, a ház – részben vagy egészben – megszentelődik valami kozmológiai szimbolizmus vagy rítus által. Ezért van az, hogy a valahol való letelepedés – azzal, hogy egy falut vagy akár csak egy házat építenek – komoly döntést jelent, mivel maga az emberi lét tükröződik benne;⁶⁴

Amikor az ember egy új városban jár, hiába ismeri a jelrendszert, amiről tudja, hogy alkalmazható rá, mégis ellenállhatatlan vágyat érez arra, hogy minden zugát kívülről ismerje, hogy ez által biztonságban lehessen jelen. Az érdekessége ennek a jelenségnek az, hogy nem fontos hányan ismerték meg és kötöttek kapcsolatot az adott hellyel előttünk, egy város mindig felajánlja magát a megismerésre.

Egy ide kapcsolódó, a hétköznapiakban gyakran használt kifejezés az „otthon érzem magam”, amely érzés bárhol a világon, és bárkinek a társaságában hatalmába kerítheti az embert. Van úgy, hogy először járunk egy helyen, mégis úgy érezzük, hogy ismerős számunkra, mintha már jártunk volna ott. Ha otthon érezzük magunkat valahol, azzal azt jelentjük ki, hogy létezésünknek feltételei - ha tudattalanul is - de az adott környezetben megvalósulnak. Ez a bizonyíték arra, hogy az ember, még ezekben a nem saját maga által kialakított terekben is megtalálhatja otthonát.

Nádas Péterrel való beszélgetése során Batár Attila így vall erről a megfelfedezhető világról: „sok esetben elég a jel ahhoz, hogy az emberben kialakuljon az a képzet, amely a házat jelenti számára.”⁶⁵ Ha el is tévednénk, próbálkozunk, és lassan rájövünk az ismeretlen jelek jelentésére. Így, ami nem a miénk, idővel mégis elsajátítható. Nem szabad megfélemlkezni azonban arról sem, hogy lehet egy város vagy ország jelrendszere hasonló a miénkhöz, mégis érezhetjük úgy, hogy az nem a miénk, és hogy nem találjuk a helyünket, elvesztünk, erre utalok a hazatérőről szóló előző fejezetben.

⁶³ Középiskolai történelmi tanulmányok

⁶⁴ Mircea Eliade: *Okkultizmus, boszorkányság és kulturális divatok: összehasonlító vallástörténeti tanulmányok*. Ford. Benedek Mihály. Budapest, Osiris, 2005. 38.o.

⁶⁵ Batár Attila „Láthatatlan építészet” című könyvének bemutatója Nádas Péter és Batár Attila beszélgetése In Batár Attila: *Az emberi tér. Válogatott tanulmányok*. TERC Kereskedelmi és Szolgáltató Kft. Szakkönyvkiadó Üzletága, Budapest, 2010. 178.o.

Aldo Rossi így fogalmaz a város jelenségével kapcsolatban: „a város nem más, mint a lakói kollektív emlékezete, mely az emlékezethez hasonlóan tárgyakhoz és helyekhez kötődik”.⁶⁶ Kristin Faurest tervező *Tíz tér* című könyvében érdekes megállapítást tesz a várossal kapcsolatban: „Ha a várost úgy tekintjük, mint egy házat, hatalmas tereink benne báltermek, az átszállóhelyek a folyosók, a kis közterek pedig az igazi nappalik.”⁶⁷ Faurest tehát a város felépítését a ház felépítéséhez hasonlítja, így megadva a lehetőséget arra, hogy a városra, mint otthonra tekinthessünk. Ez az elképzelés azonban nem áll távol Batár Attila építésztől sem, aki azt írja:

...úgy néztem az utcán lévő épületek homlokzatait, mint a szobám falait. Az utca lett a nappalim. A külső meg a belső összekeveredett. Szerettem bekukkantani az ablakokon, más emberek életét nézni, élvezni a látottakat, mint egy regényt olvastam az utcát. Ezek a külsők/belső kisértették az életem terét.⁶⁸

A város tehát egy építész és egy tervező szemszögéből nézve hatalmas lélettérnek tekinthető, amely megismerhető, és személyessé tehető azáltal is, hogy más emberek életébe illegális bepillantást nyerünk. Debuyst, Emil Steffan építész egy ide vonatkozó, kiadatlan jegyzetét közli *A hely szelleme a keresztény építészetben* című könyvében:

Ritka és kivételes helyzetekben megesik, hogy kifejezhetetlen örömmel fedezzük fel az *épített* világban létező rendet, amely az igazsághoz fűződő viszonyt fejezi ki. Ez a valódi hely, az igaz hely, nem egyszerűen egy „valahol”. Egyedi.⁶⁹

Ez a kifejezhetetlen öröm nemcsak a város felfedezésénél keríthet hatalmába bennünket, de a város újrafelfedezésénél is. Más országokban, kultúrákban tapasztalt városi berendezkedés megtapasztalása után saját városunkra is máshogy tekintünk. Ami addig, amíg nem ismertünk mást, természetes volt számunkra, az a hazatérésnél újdonságként hat, és mint ilyen újdonság, hirtelen személyes értékítéletet is vonhat maga után, például: „Milyen jó,

⁶⁶ Aldo Rossi: „A város építésze” (1966), részlet, in *A mérhető és a mérhetetlen. Építészeti írások a huszadik századból*, szerk. Kerékgyártó Béla, Budapest, 2004, 180-196. In Horkay Hörcher Ferenc: *Ottlik Budája: a mítikus város és az emlékezet városa*. In Tiszatáj, 2008/9 105-116.

⁶⁷ Kristin Faurest: *Tíz tér*. Budapest Főváros Önkormányzata Főpolgármesteri Hivatala, Budapest, 2010. 6. old.

⁶⁸ Batár Attila: „Láthatatlan építészet” című könyvének bemutatója Nádas Péter és Batár Attila beszélgetése In Batár Attila: *Az emberi tér. Válogatott tanulmányok*. TERC Kereskedelmi és Szolgáltató Kft. Szakkönyvkiadó Üzletága, Budapest, 2010. 179. o.

⁶⁹ 18. Emil Steffan, Kiadatlan jegyzet. (A szerző jegyzete.) In Frédéric Debuyst: *A hely szelleme a keresztény építészetben*. Bencés Kiadó, Pannonhalma, 2005. 18. o.

hogy ennek a városnak a főutcájába nem engednek be autókat!”. De nemcsak ilyen személyes reakciókat von maga után, hiszen városunk „egyediségében”, a személyes kötődés által, hirtelen kiemelkedik az összes általunk ismert addigi térből, és így, Eliade-i értelemben „inhomogénné” válik tér-észlelésünk.

4. 1. Romok

„Bontják már a gyerekkort”⁷⁰

Legyen szó szent térről vagy nem szent térről, az idő az emberi élet bármely stációját képes „lerombolni”. Az épületek, ha nem gondoskodnak róluk, a földdel válhatnak egyenlővé. De az idő épületbontása lassú folyamat, amelynek állomásai nemcsak észrevehetőek, de figyelemmel is kísérhetőek. Fréderic Debuyst kapcsán már szó esett arról, hogy a gyerekkori, otthonnal kapcsolatos emlékek hogyan hatnak ki egy ember egész életére. Bár Bachelard szerint minden otthonunk emlékét magunkkal visszük későbbi lakhelyeinkbe, ezeknek az emlékeknek a tartós jelenléte mégsem garantálja, hogy elvesztésük érzéketlenül hagy majd bennünket.

Batár Attila így ír az emberi életforma számára létrehozott tér érzékeléséről: „Az így létrehozott teret azonban nem csak a szemünkkel, hanem összes érzékszervünk közreműködésével érzékeljük: a látvány mellett a tapintás, a hang, az illat, a mozgás, a fájdalom is mind közvetíti elménkbe.”⁷¹ Otthonunkhoz, minden érzékszervünkkel kötődést alakítunk ki, és ha valamelyik érzékszervünkkel valami miatt már nem vagyunk képesek érzékelni, akkor a kötődésen belül űr keletkezik. Ezt az űrt azonban a többi érzékszerv működése képes pótolni. Ha viszont az épület, megismert valójában, megszűnik, például lebontják vagy leég, akkor Batár Attila felsorolásából csak a fájdalom maradhat meg, mint „érzékszervi” kapcsolat, az emlékeken kívül. A fájdalom azonban, mivel nem igazi érzékszerv, ezért csak a többi, igazi érzékszerv működtethetőségének hiányában kelhet életre. Tehát, ha az otthonunk már nem létezik többé fizikai valójában, és emiatt nem lehetséges, hogy bármelyik érzékszervünkkel is érzékeljük, akkor nyer létjogosultságot a fájdalom, mint „érzékszerv”, hiszen, a ház hiányának belső „űr”-jét csak ez az érzés tudja megragadni.

⁷⁰ Garai Gábor, „Bontják a gyerekkort” in Garai Gábor, *Bizalom*. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1977. 344-345

⁷¹ „Kell-e rombolni? Cserba Júlia interjúja Batár Attilával” In: Batár Attila: *Az emberi tér. Válogatott tanulmányok*. TERC Kereskedelmi és Szolgáltató Kft. Szakkönyvkiadó Üzletága, Budapest, 2010. 35. o.

Érdekes még megjegyezni, hogy Batár Attila felsorolásában csak negatív érzés, a „fájdalom” szerepel, azonban nem csak a fájdalom az, ami kötődést alakíthat ki egy hellyel. Az Eliade által említett, más helyektől minőségileg különböző helyek, mint „az otthon, az első szerelmet övező táj, vagy bizonyos helyek egy idegen városban”⁷² nem feltétlenül olyanok, amelyekhez fájdalommal kötődik az ember. Így hát a kötődést meghatározó érzékszervek és érzések közé minden más érzelmet, tehát a pozitív érzéseket is besorolhatjuk. Lehet ugyanis, hogy pont a gyerekkori ház hűlt helye vagy a romjai között lepi meg az embert olyan elfeledett emlékhalmaz, vagy épp a mások által felismerhetetlen fal-labirintus egy szegletében ismerünk rá gyerekkori bűvőhelyünkre, amely éppen boldogságot válthat ki.

De nemcsak a saját emlékek otthonait lehet újra felfedezni vagy felidézni, hanem egy városi épület vagy egy vidéki lakóház romjaiba is bemerészkedhetünk. Itt, ugyanúgy hatalmába keríthet bennünket az a félelem és izgatottság, amelyet egy „idegen” otthonba belépve tapasztalhatunk. Az idegen épületrom valaki másnak az életébe kalauzol bennünket, és bár emlékeknek csak foszlányait lehet esetleg felfedezni, - úgy, mint egy falból kilógó rozsdás csapot vagy tapétamaradványokat, esetleg festéknyomokat -, mégis egy egész emberi élet jelenik meg fantáziaként a szemünk előtt. Ennek a képzeletfolyamnak az alapja lehet a gyerekkori játék és sűrű mikrokozmosz-váltás gyakorlata. Ezt egy való életből vett példával támasztanám alá: Budapesten, a VIII. kerületben, a Röck Szilárd utcában körülbelül egy éve szemtanúja voltam, amint egy lebontott épület néhány szobájának tapétája nyomokban még fennmaradt a szomszédos épület oldalfalán. Éles Csaba a város ezen romjaival kapcsolatban erősen negatív hozzáállást tanúsít *Ember és esztétikum* könyvének az épületek befogadásáról szóló fejezetében:

A házak, az egykori lakások romjai nemcsak esztétikai, hanem erkölcsi ellenérzést is keltenek bennünk. Kettős viszolygásunk abból ered, hogy amit látunk, az végeredményében a közszemérem megsértése. A szobafalak utcai látványa ugyanis az egykori magánélet intim belső terének lemeztelenítése.⁷³

Abból a szempontból egyetértek az idézet írójával, miszerint egy egykori életbe, ha akarunk, ha nem, mégis betekintünk, ha gyalogosként elhaladunk egy ilyen „tanú-oldalfal” mellett, ami valóban nem feltétlenül kellemes érzéseket kelt a tapasztalóban. Abból a szempontból azonban nem, hogy ez a „kettős viszolygás” valóban esztétikai és erkölcsi

⁷² Mircea Eliade: *A szent és a profán*. Európa könyvkiadó, Budapest, 1999. 18.o.

⁷³ Éles Csaba: „Az aura esztétikája. Az épületek befogadásának esztétikája” In Éles Csaba. *Ember és esztétikum*. Cédrus Művészeti Alapítvány – Napkút Kiadó, Budapest, 2005. 85. o.

ellenérzést keltene. Véleményem szerint ezeknek a tanú-oldalfalaknak elsősorban kizökkentő, majd emlékeztető szerepük van. Kizökkentő szerepük, mert a mindennapok biztonságát alapjaiban rengeti meg a gondolat, hogy egy otthon fala létezhet otthon nélkül, úgy, hogy megszűnik, mint egy belső tér fala, és helyette a külső tér végtelen falának egy részét képezi. Emlékeztető szerepük azért, mert rádöbbenenek arra, hogy az otthonok, akár külső, akár belső okok következtében, de nem feltétlenül maradandóak.

Eliade szavaival élve: „Az ember nem könnyen változtatja a lakóhelyét, mert nem szívesen hagyja el a saját világát.”⁷⁴ Az első találkozás ezekkel a városi romokkal azonban Batár Attila szerint nem alapoz meg egy életen át tartó, mindennapos érzéseket keltő kapcsolatot: „A romokat azonban idővel megszokjuk, megtanulunk a romokkal együtt élni, mert nem akarunk, nem tudunk örökké a múltra emlékezni.”⁷⁵ Ranschburg Ágnes Hildegard azonban így ír az „építés” fontosságáról: „magunkat és környezetünket egyaránt tovább-építeni kell, ha nem akarunk tartósan kívül maradni a lét nélkülözhetetlen otthonosságán.”⁷⁶

A romok azonban, amíg észlelhetőek, ugyanúgy tanúságot tesznek emberi életek sokaságáról, mint ahogyan az emberi házak is magukban őrzik a bennük felnövő generációk évtizedes titkait.

5. Összegzés

A „lakozás” meghitt helyeinek megtapasztalása végtelen sok vizsgálati szempontot és lehetőséget rejt magában. A tér és az ember kapcsolatának vizsgálata során kiderült, hogy a lakóházak, mint az emberi tér meghatározó elemei ugyanúgy külön társadalmat alkothatnak, mint a bennük élő emberek, és hogy e két társadalom feltételezi egymás létezését. Az is előtűnt, hogy léteznek az ember számára „hozzáférhető világok”, amelyek az ember identitásának kialakulásában játszanak szerepet, és hogy ezek a világok folyamatosan halmozódnak és változnak az emberi élet során. Továbbá egyértelművé vált, hogy az ember terekhez való viszonyulásának alapja a gyermekkori játékok tereiből táplálkozik, hiszen az első otthon, mint első gyerekkori tér tanítja meg az embert arra, hogy mi is a „tér” valójában.

⁷⁴ Mircea Eliade: *Okkultizmus, boszorkányság és kulturális divatok: összehasonlító vallástörténeti tanulmányok*. Ford. Benedek Mihály. Budapest, Osiris Kiadó, 2005. 38.o.

⁷⁵ Batár Attila: *Az emberi tér. Válogatott tanulmányok*. TERC Kereskedelmi és Szolgáltató Kft. Szakkönyvkiadó Üzletága, Budapest, 2010. 34. o.

⁷⁶ Ranschburg Ágnes Hildegard, *A Lélek tere és a Tér lelke*. Készült a PPKE Prohászka Szakkollégium számára 2000-ben, kézirat. 5. o.

Walter Benjamin és Edward T. Hall nyomán beláthattuk, hogy az otthon, mint élettér „megismerése” és „belakása” az idő másodlagossága mellett az adott helyen lejátszódott, a hozzánk közel állókhoz kapcsolódó történések sorozatán is múlik. Továbbá körvonalazódott, hogy az épített és az emberi társadalom individuumai életük első két szakaszát (anya-gyerek) egymással ellentétesen élik meg, viszont képesek együtt megöregedni. Kirajzolódott, hogy az ember az, aki határt szabhat annak, hogy otthonának meghitt belső terét milyen mértékben határolja el a világ külső terétől.

Tehát az otthonnak nem kell szükségszerűen léteznie vagy fizikailag állnia, de még a romjai is kötődést tudnak kialakítani az azt szemlélő emberben. Az otthon és a „lakozás” iránti vágy abban a pillanatban megszületik az emberben, amikor második anyaméhébe hazakerül. Ez a második anyaméh rejti magában azokat a Debuyst-féle „személyes intimitás” és „találkozás” helyeit, amelyek olyan meghatározó funkciót töltenek be egy ember egész élete során.

Bebizonyosodott, hogy a városra tekinthet úgy az ember, mint saját otthonára, mint strukturális egységre, megismerhetőségi szempontból, és hogy az ember szülővárosa bevési szerkezetét az ott élő tudatába oly módon, hogy bármilyen idegen városba vetődik élete során, képes legyen a tájékozódásra.

Végül a romok bebizonyították, hogy ugyanolyan tanúi a városnak, mint az emberi házak az ember életének, és bár az őket szemlélők véleménye megoszlik létjogosultságukról, mégis ők azok, akik ébren tartják az ember emlékezetét és lelkiismeretét arra vonatkozóan, hogy bár az építési ösztönét megvalósítja, „teremtményeit” életben is kellene tartania.

6. Bibliográfia

Az Idegen. Variációk Simmeltől Derridáig. Szerk. Biczó Gábor. Csokonai Kiadó, Debrecen, 2004.

Bachelard, Gaston: *A tér poétikája.* Kijárat Kiadó, 2011.

Ballantyne, Andrew: *Az építészet.* Magyar Világ Kiadó, 2004.

Batár Attila: *Az emberi tér. Válogatott tanulmányok.* TERC Kereskedelmi és Szolgáltató Kft. Szakkönyvkiadó Üzletága, Budapest, 2010.

Benjamin, Walter: „A Berlin Chronicle” In: Walter Benjamin: *One-Way Street and Other Writings.* NLB, London, 1979.

Debuyst, Frédéric: *A hely szelleme a keresztény építészetben.* Bencés Kiadó, Pannonhalma, 2005.

Eliade, Mircea: *A szent és a profán.* Európa könyvkiadó, Budapest, 1999.

Eliade, Mircea: *Okkultizmus, boszorkányság és kulturális divatok.* Osiris Kiadó, Budapest, 2005.

Éles Csaba: *Ember és esztétikum.* Cédus Művészeti Alapítvány – Napkút Kiadó, Budapest, 2005.

Faurest, Kristin: *Tíz tér.* Budapest Főváros Önkormányzata Főpolgármesteri Hivatala, Budapest, 2010.

Garai Gábor, “Otthon a világban” in Garai Gábor, *Bizalom.* Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1977.

Hall, Edward T. : *Rejtett dimenziók.* Katalizátor Iroda, Budapest, 1995.

Heidegger, Martin: *Építés, lak(oz)ás, gondolkodás,* ford. Schneller István, in: Schneller István: *Az építészeti tér minőségi dimenziói.* Kecskemét, 2002. 257-270.

Heidegger, Martin: *Magyarázatok Hölderlin költészetéhez* Debrecen: Latin Betűk, 1998

Humphrey, Caroline – Vitebsky, Peter: *Építészet és vallás.* Magyar Könyvklub – Helikon Kiadó, Budapest, 1998.

Horkay Hörcher Ferenc: *Ottlik Budája: a mitikus város és az emlékezet városa.* In Tiszatáj, 2008/9

József Attila összes versei; Szerk. Stoll Béla. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1984

Jung, Carl Gustav: *Emlékek, álmok, gondolatok.* Európa Könyvkiadó, Budapest, 1997.

Pilinszky János összes versei, Osiris Kiadó, Budapest, 2001.

Ranschburg Ágnes Hildegard, *A Lélek tere és a Tér lelke*. Készült a PPKE Prohászka Szakkollégium számára 2000-ben, kézirat.

Reményik Sándor összes versei. Budapest, 2000.

Robert A. Scott. 'Imagining the Cathedral' In Robert A. Scott: *The Gothic Enterprise*. University of California Press, Berkley and Los Angeles, 2003.

Szablyár Péter: *Fokról fokra*. Budapest Főváros Önkormányzata Főpolgármesteri Hivatala, Budapest, 2010.

Tér, fenomen, mű. Szerk. Bacsó Béla. Kijárat Kiadó, 2011.

Internetes források

Biblia,
<http://www.kereszteny.hu/biblia/showchapter.php?reftrans=1&abbook=Lk&numch=15>
(2011-11-08)

Bor István, *A tér*. <http://www.filozofia.bme.hu/orak/1258> (2011-11-06)

T. S. Eliot: Négy Kvartett, Vas István fordítása,
<http://mek.oszk.hu/00300/00378/00378.htm> (2011-11-10)

Frank Lloyd Wright Foundation: Frank Lloyd Wright életrajza
In http://www.franklloydwright.org/fllwf_web_091104/Biography.html (2011-11-08)

Neil Leach, "Belonging: Towards a Theory of Identification with Place" In: *Perspecta*. Vol. 33, Mining Autonomy (2002), pp. 126-133.
Forrás: <http://www.jstor.org/stable/1567305> (2011-11-05)

Madách Imre: *Az ember tragédiája*.
<http://mek.niif.hu/00800/00849/html/> (2011-11-08)

Sík Sándor: „Az acélember” in <http://mek.oszk.hu/01000/01065/html/jegyzet.html>
(2011-11-07)